

MICHEL FOUCAULT

Istoria
nebuniei
în epoca
clasică

Traducere din limba franceză de
Mircea Vasilescu

Ediție îngrijită de
Ciprian Mihali

TREI

Editori:

SILVIU DRAGOMIR

VASILE DEM. ZAMFIRESCU

Director editorial:

MAGDALENA MĂRCULESCU

Redactare:

IRINA TUDOR DUMITRESCU

Design și ilustrație copertă:

ALEXE POPESCU

Director producție:

CRISTIAN CLAUDIU COBAN

Dtp:

MIRELA VOICU

Corectură:

ANDREEA-LAVINIA DĂDĂRLAT

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

FOUCAULT, MICHEL

Istoria nebuniei în epoca clasică / Michel Foucault ; trad. din lb. franceză de Mircea Vasilescu ; ed. îngrijită de Ciprian Mihali. - București : Editura Trei, 2023

Conține bibliografie

ISBN 978-606-40-1454-2

I. Vasilescu, Mircea (trad.)

II. Mihali, Ciprian (ed.)

316

616

Titlul original: *Histoire de la folie à l'âge classique*

Autor: Michel Foucault

Copyright © Éditions Gallimard, 1972

Copyright © Editura Trei, 2023

pentru prezenta ediție

O.P. 16, Ghișeu 1, C.P. 0490, București

Tel.: +4 021 300 60 90; Fax: +4 0372 25 20 20

e-mail: comenzi@edituratrei.ro

www.edituratrei.ro

ISBN 978-606-40-1454-2

CUPRINS

<i>Prefață</i>	7
PARTEA ÎNTÂI	9
Capitolul I. <i>Stultifera navis</i>	11
Capitolul II. Marea Închidere	50
Capitolul III. Lumea corecționară	82
Capitolul IV. Experiențe ale nebuniei	110
Capitolul V. Smintiții	133
PARTEA A DOUA	159
Introducere	161
Capitolul I. Nebunul în grădina speciilor	172
Capitolul II. Transcendența delirului	201
Capitolul III. Figuri ale nebuniei	239
Capitolul IV. Medici și bolnavi	280
PARTEA A TREIA	319
Introducere	321
Capitolul I. Marea frică	330
Capitolul II. Noua împărțire	354
Capitolul III. Despre buna întrebuințare a libertății	388
Capitolul IV. Nașterea azilului	426
Capitolul V. Cercul antropologic	468
<i>Anexă. Istoria spitalului general</i>	492
<i>Bibliografie</i>	506

PARTEA ÎNTÂI

CAPITOLUL I

STULTIFERA NAVIS

La sfârșitul Evului Mediu, lepra dispare din lumea occidentală. În apropierea comunităților, la porțile orașelor, se deschid un fel de mari plaje pe care răul a încetat să le bântuie, dar pe care le-a lăsat sterile și pentru mult timp nelocuibile. Veacuri de-a rândul, aceste întinderi vor aparține inumanului. Din secolul al XIV-lea până în secolul al XVII-lea, vor aștepta și vor chema prin stranii incantații o nouă încarnare a răului, o altă grimasă a fricii, reînnoite vrăji de purificare și de excludere.

Începând din Evul Mediu timpuriu și până la sfârșitul cruciadelor, leproze-riile își înmulțiseră, pe toată suprafața Europei, cetățile lor blestemate. După Mathew Paris, ar fi existat în jur de 19 000 în spațiul întregii creștinătăți.¹ În orice caz, către 1266, în vremea când Ludovic al VIII-lea stabilește, pentru Franța, regulamentul leprozeriilor, sunt înregistrate peste 2 000. Existau vreo 43 numai în dioceza Parisului: erau incluse aici cele de la Bourg-la-Reine, Corbeil, Saint-Valère și sinistrul Champ-Pourri; tot aici figura și cea de la Charenton. Cele mai mari se găseau în imediata apropiere a Parisului — Saint-Germain și Saint-Lazare²: le vom regăsi numele în istoria altei boli. Dar începând cu secolul al XV-lea, toate rămân goale; Saint-Germain devine din secolul următor o casă de corecție pentru tineri; iar înainte de sfântul Vincent nu mai există la Saint-Lazare decât un singur lepros, „seniorul Langlois, practician la curte laic“. Leprozeria de la Nancy, care se număra printre cele mai mari din Europa, păstrează numai patru bolnavi sub regența Mariei de Medicis. După *Memoriile* lui Catel, existau 29 de spitale la Toulouse către sfârșitul epocii medievale: șapte erau leprozerii; dar la începutul secolului al XVII-lea

¹ Citat în Pierre Collet, *Vie de saint Vincent de Paul*, I, Paris, 1818, p. 293.

² Cf. Jean Lebeuf, *Histoire de la ville et de tout le diocèse de Paris*, Paris, 1754–1758.

mai găsim menționate doar trei: Saint-Cyprien, Arnaud-Bernard și Saint-Michel.³ Oamenii celebrează dispariția leprei: în 1635, locuitorii din Reims fac o procesiune solemnă pentru a mulțumi lui Dumnezeu că le-a eliberat orașul de acest flagel.⁴

De un secol, puterea regală efectuase deja controlul și reorganizarea imensei averi pe care o reprezentau bunurile funciare ale leprozeriilor; prin ordonanța din 19 decembrie 1543, Francisc I pusese să li se facă recensământul și inventarul „pentru a repara marea dezordine care domnea atunci în leprozerii”; la rândul său, Henric al IV-lea prescrie într-un edict din 1606 o revizie a conturilor și „banii care ar reveni din această verificare întreținerii bieților gentilomi și soldați mutilați“. Aceeași cerere de control la 24 octombrie 1612, dar cu intenția de a folosi acum veniturile abuzive pentru hrănirea săracilor.⁵

De fapt, chestiunea leprozeriilor n-a fost reglată în Franța înainte de sfârșitul secolului al XVII-lea; iar importanța economică a problemei provoacă nu o dată conflicte. Oare nu existau, în anul 1677, încă 44 de leprozerii numai în provincia Dauphiné?⁶ La 20 februarie 1672, Ludovic al XIV-lea atribuie ordinelor Saint-Lazare și Mont-Carmel bunurile tuturor ordinelor ospitaliere și militare; acestea sunt însărcinate cu administrarea leprozeriilor regatului.⁷ Aproximativ douăzeci de ani mai târziu, edictul din 1672 va fi revocat și, printr-o serie de măsuri eșalonate, între martie 1693 și iulie 1695, bunurile leprozeriilor vor trebui să fie de acum destinate celorlalte spitale și așezămintelor de asistență. Cei câțiva leproși dispersați la întâmplare în cele 1 200 de case care mai există vor fi grupați la Saint-Mesmin, lângă Orléans.⁸ Aceste prescripții sunt aplicate mai întâi la Paris, unde Parlamentul transferă veniturile în chestiune așezămintelor de la Spitalul general; exemplul este imitat de jurisdicțiile provinciale; Toulouse afectează bunurile leprozeriilor sale Spitalului Incurabililor (1696); cele din Beaulieu, în Normandia, trec la Hôtel-Dieu din Caen; cele din Voley sunt atribuite spitalului Sainte-Foy.⁹ Împreună cu Saint-Mesmin, locul îngrădit de la Ganets de lângă Bordeaux va rămâne drept mărturie.

La un milion și jumătate de locuitori în secolul al XII-lea, Anglia și Scoția deschisese numai ele 220 de leprozerii. Dar în secolul al XIV-lea încep deja să se golească; atunci când Richard al III-lea ordonă o anchetă asupra spitalului

³ Citat în H.M. Fay, *Lépreux et cagots du Sud-Ouest*, Paris, 1910, p. 285.

⁴ P.-A. Hildenfinger, *La Léproserie de Reims du XIIe au XVIIe siècle*, Reims, 1906, p. 233.

⁵ Nicolas Delamare, *Traité de la police*, Paris, 1738, vol. I, pp. 637–639.

⁶ Valvonnais, *Histoire du Dauphiné*, vol. II, p. 171.

⁷ L. Cibrario, *Précis historique des ordres religieux de Saint-Lazare et de Saint-Maurice*, Lyon, 1860.

⁸ Rocher, *Notice historique sur la maladrerie de Saint-Hilaire-Saint-Mesmin*, Orléans, 1866.

⁹ J.-A. Ulysse Chevalier, *Notice historique sur la maladrerie de Voley près Romans*, Romans, 1870, p. 61.

de la Ripon — era în 1342 — nu mai sunt leproși, așa că atribuie săracilor bunurile așezământului. Arhiepiscopul Puisel înființase la sfârșitul secolului al XII-lea un spital în care în 1434 doar două locuri erau rezervate leproșilor, și doar pentru cazul în care ar mai fi existat.¹⁰ În 1348, marea leprozerie de la Saint-Alban nu mai are decât trei bolnavi; spitalul de la Romenall, în Kent, este abandonat douăzeci și patru de ani mai târziu din lipsă de leproși. La Chatham, leprozeria Sfântul Bartolomeu înființată în 1078 fusese una dintre cele mai importante din Anglia; în timpul Elisabetei nu mai sunt întreținute aici decât două persoane; până la urmă, leprozeria e desființată în 1627.¹¹

Aceeași regresie a leprei în Germania, poate ceva mai lentă; de asemenea, aceeași conversiune a leprozeriilor, grăbită, ca și în Anglia, de Reformă, care încredințează administrației orașelor operele de binefacere și așezămintele spitalești; așa se întâmplă la Leipzig, la München, la Hamburg. În 1542, bunurile leprozeriilor din Schleswig-Holstein sunt transferate spitalelor. La Stuttgart, raportul unui magistrat indică în 1589 că, de cincizeci de ani, nu mai există leproși în casa care le e destinată. La Lipplingen, leprozeria este foarte repede populată de incurabili și de nebuni.¹²

Stranie dispariție, care n-a fost, desigur, efectul mult căutat al unor obscure practici medicale, ci rezultatul spontan al acestei segregări și, de asemenea, consecința rupturii, după sfârșitul cruciadelor, cu focarele orientale de infecție. Lepra se retrage, făcând inutile aceste locuri josnice și aceste rituri care nu erau deloc destinate să o suprime, ci să o mențină la o distanță sacră, să o fixeze într-o exaltare inversă. Ceea ce va rămâne fără îndoială mult timp după aceea și se va menține încă într-o epocă în care, de mulți ani deja, leprozeriile vor fi fost goale sunt valorile și imaginile legate de personajul leprosului, precum și sensul acestei excluderi, importanța în grupul social a acestei figuri insistente și redutabile care nu poate fi îndepărtată fără să fi trasat în jurul ei un cerc sacru.

Deși leprosul a fost retras din lume și din comunitatea Bisericii vizibile, existența sa îl vedește totuși pe Dumnezeu, pentru că îi arată mânia și îi marchează totodată bunătatea: „Prietene, spune ritualul Bisericii din Vienne, voia Domnului Nostru e ca tu să fii atins de această boală și Domnul Nostru îți arată multă milă când vrea să te pedepsească pentru relele pe care le-ai făcut în această lume“. Și chiar în momentul în care e târât afară din biserică, *gressu retrogrado* [printr-o mișcare regresivă], de către preot și asistenții lui, este

¹⁰ John Morrisson Hobson, *Some Early and Later Houses of Pity*, pp. 12–13.

¹¹ Ch.A. Mercier, *Leper Houses and Medieval Hospitals*, p. 19.

¹² Virchow, *Archiv zur Geschichte des Aussatzes*, vol. XIX, pp. 71 și 80; vol. XX, p. 511.

asigurat că încă mai mărturisește pentru Dumnezeu: „Și chiar dacă ești despărțit de biserică și de tovărășia sfinților, totuși nu ești despărțit de mila lui Dumnezeu“. Leproșii lui Brueghel asistă de departe, dar pentru totdeauna, la acest urcuș al Calvarului în care un întreg popor îl însoțește pe Hristos. Și, martori hieratici ai răului, se salvează în și prin chiar această excludere: într-o ciudată reversibilitate opusă celei a meritelor și rugăciunilor, ei sunt salvați de mâna care nu li se întinde. Păcătosul care îl abandonează pe lepros la poartă îi oferă de fapt mântuirea. „De aceea, fii răbdător în suferința ta; căci Domnul Nostru nu te abandonează din pricina bolii tale, nu se îndepărtează de tine, dar, dacă ai răbdare, vei fi salvat, așa cum a fost leprosul care a murit în fața casei îmbogățitului și a fost dus drept în paradis“¹³. Abandonul este pentru el o salvare; excluderea îi oferă o altă formă de comuniune.

Odată lepra dispărută, leprosul șters — sau aproape șters — din amintiri, aceste structuri vor rămâne. Adesea în aceleași locuri, jocurile excluderii se vor regăsi, ciudat de asemănătoare, două sau trei secole mai târziu. Săracii, vagabonzii, condamnații și „mințile alienate“ vor relua rolul abandonat de lepros și vom vedea ce mântuire este așteptată de la această excludere, pentru ei și chiar pentru cei care îi exclud. Cu un sens complet nou și într-o cultură foarte diferită, formele vor subzista — mai ales această formă majoră a unui partaj riguros care înseamnă excludere socială, dar reintegrare spirituală.

*

Dar să nu anticipăm.

De la lepră, ștafeta a fost preluată mai întâi de bolile venerice. Dintr-odată, la sfârșitul secolului al XV-lea, ele îi succed leprei ca niște moștenitori de drept. Bolnavii sunt primiți în mai multe spitale de leproși: sub Francisc I se încearcă mai întâi plasarea lor în spitalul parohiei Saint-Eustache, apoi în cel de la Saint-Nicolas, care serviseră odinioară drept leprozerii. În două rânduri, sub Carol al VIII-lea, apoi în 1559, li se afectaseră, la Saint-Germain-des-Prés, niște barăci și maghernițe folosite altădată pentru leproși.¹⁴ Dar în curând devin atât de numeroși, încât se are în vedere construirea altor clădiri „în anumite locuri spațioase ale orașului nostru și la periferii, separați de vecini“¹⁵. O nouă formă de lepră se naște, luând locul celei dintâi. Nu fără dificultăți, de altfel, ori conflicte. Căci înșiși leproșii își au teama lor.

¹³ Ritualul diocезei din Vienne, tipărit sub arhiepiscopul Gui de Poissieu, către 1478. Citat de Charret, *Histoire de l'Église de Vienne*, p. 752.

¹⁴ A. Pignot, *Les Origines de l'Hôpital du Midi*, Paris, 1885, pp. 10 și 48.

¹⁵ După un manuscris din *Archives de l'Assistance publique*, dosarul Petites-Maisons; pachetul nr. 4.

Pe aceștia îi încearcă repulsia când îi primesc pe noii veniți în lumea ororii: *Est mirabilis contagiosa et nimis formidanda infirmitas, quam etiam detestantur leprosi et ea infectos secum habitare non permittant.*¹⁶ [Este uimitor de molipsitoare și deosebit de înspăimântătoare boala, pe care chiar și leproșii o blestemă neîngăduind să locuiască laolaltă cu ei cei infectați cu aceasta.] Dar dacă drepturile lor de a sta în aceste locuri „izolate“ sunt mai vechi, ei sunt prea puțin numeroși pentru a le putea păstra; venericii le-au luat locul curând, cam peste tot.

Și totuși, nu bolile venerice sunt cele care vor juca în lumea clasică rolul pe care îl avea lepra în interiorul culturii medievale. În ciuda acestor prime măsuri de excludere, ele se regăsesc în curând printre celelalte maladii. De voie, de nevoie, venericii sunt acceptați în spitale. Hôtel-Dieu din Paris îi primește¹⁷; de mai multe ori se încearcă gonirea lor, dar degeaba, ei rămân acolo și se amestecă printre ceilalți bolnavi.¹⁸ În Germania li se construiesc case speciale, nu pentru a se institui excluderea, ci pentru a li se asigura un tratament; Fugger întemeiază la Augsburg două spitale de acest gen. Municipalitatea din Nürnberg plătește un medic care afirmă că ar putea *die malafrantzios vertreiben*¹⁹ [să alunge boala frâncă]. Pentru că această boală, spre deosebire de lepră, a devenit foarte repede o problemă medicală, ținând în întregime de medic. Din toate părțile se introduc tratamente; compania Saint-Côme împrumută de la arabi folosirea mercurului²⁰; la Hôtel-Dieu din Paris se utilizează mai ales teriacul. Apoi e marea vogă a gaiacului, mai prețios decât aurul din America, dacă e să-i credem pe Fracastor, cu lucrarea sa *Syphilidis*, și pe Ulrich von Hutten. Cam peste tot se practică și curele sudorifice. Pe scurt, boala venerică se instalează, în cursul secolului al XVI-lea, în rândul maladiilor care cer un tratament. Desigur, ea este încadrată într-un ansamblu de judecăți morale: dar acest orizont nu modifică decât foarte puțin perceperea medicală a bolii.²¹

O constatare curioasă: maladia venerică s-a detașat, într-o oarecare măsură, de contextul ei medical și s-a integrat, alături de nebunie, într-un spațiu moral al excluderii, tocmai sub influența internărilor. De fapt, adevărata moștenire

¹⁶ Trithemius, *Chronicon Hisangiense*; citat de Potton în traducerea sa din Ulrich von Hutten: *Sur la maladie française et sur les propriétés du bois de gaïac*, Lyon, 1865, p. 9.

¹⁷ Prima mențiune despre o boală venerică în Franța se găsește într-o listă de socoteli de la Hôtel-Dieu, citată de Brièle, *Collection de Documents pour servir à l'histoire des hôpitaux de Paris*, Paris, 1881–1887, III, fasc. 2.

¹⁸ Cf. procesul-verbal al unei vizite la Hôtel-Dieu, în 1507, citat de Pignot, *loc. cit.*, p. 125.

¹⁹ După R. Goldhahn, *Spital und Arzt von Einst bis Jetzt*, p. 110.

²⁰ Jacques de Béthencourt îl consideră mai bun decât orice alt medicament, în *Nouveau carême de pénitence et purgatoire d'expiation*, 1527.

²¹ Cartea lui Béthencourt, în ciuda titlului, este o riguroasă lucrare de medicină.

a leprei nu aici trebuie căutată, ci într-un fenomen foarte complex, pe care medicina și-l va însuși după mult timp.

Acest fenomen este nebunia. Dar va fi necesară o lungă perioadă de latență, aproape două secole, pentru ca această nouă obsesie, care îi succedă leprei între spaimile seculare, să suscite, la rândul-i, reacții de separare, de excludere, de purificare, care îi sunt asociate totuși în mod evident. Înainte ca nebunia să fie stăpânită, spre mijlocul secolului al XVII-lea, înainte să fie reînviată, în favoarea sa, vechi rituri, ea fusese pusă, cu îndârjire, alături de toate experiențele majore ale Renașterii.

Tocmai această prezență, în câteva dintre figurile sale esențiale, se cere reamintită acum într-o manieră foarte fugară.

*

Să începem cu cea mai simplă dintre aceste figuri, dar și cea mai simbolică.

Un nou obiect își face apariția în peisajul imaginar al Renașterii; în curând va ocupa un loc privilegiat: este Corabia nebunilor, o stranie corabie beată plutind de-a lungul liniștitelor fluvii ale Renaniei și al canalelor flamande.

Narrenschiff, evident, este o compoziție literară, împrumutată fără îndoială din vechiul ciclu al Argonauților, care recăpătase de curând viață și tinerețe printre marile teme mitice, și căreia tocmai i se dăduse un chip instituțional în statele Burgundiei. Este moda compunerii acestor corăbii*, al căror echipaj de eroi imaginari, de modele etice sau de tipuri sociale se îmbarcă pentru o mare călătorie simbolică în care să dobândească, dacă nu avere, atunci măcar imaginea destinului sau a adevărului lor. Astfel, Symphorien Champier compune succesiv *Nef des princes et des batailles de Noblesse* în 1502, apoi *Nef des dames vertueuses* în 1503; există, de asemenea, *Nef de santé*, alături de *Blauwe Schute* de Jacob Van Oestvoren în 1413, de *Narrenschiff* de Brandt (1497) și de lucrarea lui Josse Bade: *Stultifera navicula scaphæ fatuarum mulierum* (1498). Tabloul lui Bosch, desigur, aparține acestei flote de vis.

Dar dintre toate aceste ambarcațiuni românești sau satirice, *Narrenschiff* este singura care a avut o existență reală, căci au existat, într-adevăr, asemenea corăbii care își duceau de la un oraș la altul smintita încărcătură. Nebunii aveau pe atunci o existență ușor rătăcitoare. Din orașe erau alungați cu mare ușurință; erau lăsați să fugă pe câmpuri îndepărtate, atunci când nu erau încredințați unor grupuri de negustori sau de pelerini. Obiceiul era frecvent mai ales în Germania; la Nürnberg, în prima jumătate a secolului al XV-lea, fusese înregistrată prezența a 62 de nebuni; 31 au fost alungați. Pentru următorii 50

* În franceză, *nef*, de la latinescul *navis*. (N.t.)

de ani, există urmele altor 21 de plecări forțate; și încă nu e vorba decât de nebunii reținuți de autoritățile municipale.²² Se întâmpla adesea să fie încredințați unor barcaji: la Frankfurt, în 1399, niște marinari sunt însărcinați să debaraseze orașul de un nebun care se plimba gol; în primii ani ai secolului al XV-lea, un nebun criminal este trimis în același mod la Mainz. Uneori mate-loții aruncă pe țarm, mai repede decât promiseseră, acești pasageri incomozi; dovada — fierarul din Frankfurt de două ori plecat și de două ori revenit, înainte de a fi dus definitiv la Kreuznach.²³ Orașele Europei trebuie să fi văzut de multe ori navele cu nebuni acostând.

Nu e tocmai ușor să reperăm sensul precis al acestui obicei. Ne-am putea gândi că este vorba de o măsură generală de eliminare prin care municipalitățile lovesc în nebunii aflați în stare de vagabondaj; ipoteză care nu poate explica prin ea însăși faptele, pentru că se întâmplă ca anumiți nebuni, chiar înainte de a se construi pentru ei case speciale, să fie primiți în spitale și îngrijiți ca atare; la Hôtel-Dieu din Paris ei au cușetele lor amenajate în dormitoare²⁴, de altfel în cea mai mare parte a orașelor Europei a existat de-a lungul Evului Mediu și al Renașterii un loc de detenție pentru smintiți, de exemplu, Châtelet din Melun²⁵ sau faimosul Turn al Nebunilor din Caen²⁶; apoi, nenumăratele *Narrtürmer* din Germania, cum sunt porțile din Lübeck sau Jungpfer din Hamburg.²⁷ Nebunii nu sunt deci mereu alungați. Putem presupune, așadar, că nu sunt goniți decât străinii, fiecare oraș acceptând să se ocupe numai de cei proveniți din rândurile cetățenilor săi. Nu găsim oare în registrele de socoteli ale unor orașe medievale subvenții destinate nebunilor sau donații făcute în favoarea smintiților?²⁸ În realitate problema nu e chiar atât de simplă: căci există locuri de regrupare unde nebunii, mai numeroși decât în alte părți, nu sunt autohtoni. Pe primul plan se află locurile de pelerinaj: la Saint-Mathurin din Larchant, la Saint-Hildevert din Gournay, la Besançon, la Gheel; aceste

²² Theodor Kirchhoff, *Geschichte der Psychiatrie*, Leipzig, 1912.

²³ Cf. Georg Ludwig Kriegk, *Heilanstalten, Geisteskranken im Mittelalterlichen Frankfurt am Main*, 1863.

²⁴ Cf. Registrele de la Hôtel-Dieu, XIX, 190 și XX, 346. Citate de Ernest Coyecque, *L'Hôtel-Dieu de Paris au Moyen Âge*, Paris, 1889–1891. „Histoire et Documents“, vol. I, p. 109.

²⁵ *Archives hospitalières de Melun*. Fonds Saint-Jacques, E. 14, 67.

²⁶ A. Joly, *L'Internement des fous sous l'Ancien Régime dans la généralité de Basse-Normandie*, Caen, 1868.

²⁷ Cf. Eschenburg, *Geschichte unserer Irrenanstalten*, Lübeck, 1844, și von Hess, *Hamburg topographisch, historisch, und politik beschreiben*, vol. I, pp. 344–345.

²⁸ De exemplu, în 1461, Hamburg dă 14 taleri și 85 de scuzi unei femei care trebuia să se ocupe de nebuni (Herman Gustav Gernet, *Mitteilungen aus der älteren Medizinalgeschichte Hamburg's*, p. 79). La Lübeck, testamentul unui anume Gerd Sunderberg pentru „den armen dullen Luden“, în 1479 (citat în Heinrich Laehr, *Gedenktage der Psychiatrie*, Berlin, 1887, p. 320).

pelgerinaje erau organizate, subvenționate uneori de orașe sau spitale.²⁹ Și se prea poate ca aceste corăbii, care au obsadat imaginația întregii Renașteri timpurii, să fi fost nave de pelerinaj, nave în mod deschis simbolice, cu smintiți aflați în căutarea rațiunii; unii coborau pe râurile Renaniei în direcția Belgiei și spre Gheel; ceilalți urcau Rinul spre Jura și Besançon.

Dar există și orașe, cum ar fi Nürnbergul, care nu au fost deloc locuri de pelerinaj și care grupează un mare număr de nebuni, mult mai mulți, în orice caz, decât ar fi putut furniza orașul. Acești nebuni sunt găzduiți și întreținuți din bugetul orașului și totuși nu sunt deloc îngrijiiți; sunt pur și simplu aruncați în închisori.³⁰ Putem crede că în anumite orașe importante — locuri de trecere și de târguri — negustorii și marinarii îi aduceau pe nebuni în număr destul de mare și îi „pierdeau“, purificând astfel de prezența lor propriile orașe. S-a întâmplat probabil ca aceste locuri de „contrapelerinaj“ să ajungă să se confunde cu punctele în care, dimpotrivă, smintiții erau conduși cu titlu de pelerini. Grija pentru însănătoșire și cea pentru excludere se întâlnesc; nebunii erau închiși în spațiul sacru al miracolului. Este posibil ca satul Gheel să se fi dezvoltat în acest fel — loc de pelerinaj devenit loc închis, pământ sfânt unde nebunia își așteaptă eliberarea, dar unde omul operează, pe teme vechi, un fel de împărțire rituală.

Toată această circulație a nebunilor, gestul care îi alungă, plecarea și îmbarcarea lor nu-și găsesc sensul deplin numai la nivelul utilității sociale sau al securității cetățenilor. Alte semnificații, mai apropiate de rit, sunt cu siguranță prezente; și le putem descifra urmele. Așa se explică faptul că accesul în biserici le este interzis nebunilor³¹, în timp ce dreptul ecleziastic nu le interzice folosirea tainelor.³² Biserica nu sancționează un preot care și-a pierdut mințile, dar la Nürnberg, în 1421, un preot nebun este alungat cu o solemnitate deosebită, ca și cum impuritatea ar fi fost multiplicată de caracterul sacru al personajului, iar orașul suportă din bugetul său banii necesari pentru drum.³³ Se întâmpla

²⁹ Se întâmplă chiar să fie subvenționați înlocuitori: „Plătii și arvunit un om care a fost trimis la biserica Saint-Mathurin din Larchant spre a face slujbe timp de nouă zile pentru numita soră Robine, care e bolnavă și cuprinsă de frenezie. VIII, s.p.“ (Registrele de la Hôtel-Dieu, XXIII; Coyecque, *loc. cit.*, *ibid.*).

³⁰ La Nürnberg, în anii 1377–1378 și 1381–1397, existau 37 de nebuni aflați în închisori, din care 17 erau străini veniți de la Regensburg, Weissenburg, Bamberg, Bayreuth, Viena, Ungaria. În perioada următoare, se pare că, dintr-un motiv necunoscut, Nürnberg și-a abandonat rolul de punct de întâlnire, în schimb, apare o grijă meticuloasă de a alunga nebunii care nu sunt originari din oraș (cf. Kirchhoff, *loc. cit.*).

³¹ Un băiat din Nürnberg care a adus un nebun în biserică este pedepsit cu trei zile de închisoare, 1420 (cf. Kirchhoff, *loc. cit.*).

³² Conciliul de la Cartagina, în 348, permise împărțirea unui nebun, chiar în afara oricărei iertări, cu condiția să nu se comită vreo necuviință. Sfântul Toma expune aceeași opinie. Cf. Portas, *Dictionnaire des cas de conscience*, 1741, vol. I, p. 785.

³³ Un om care i-a furat haina e pedepsit cu șapte zile de închisoare (Kirchhoff, *loc. cit.*).

ca unii smintiți să fie biciuiți în public și, într-un fel de joc, să fie apoi urmăriți într-o cursă simulată și alungați din oraș cu lovituri de vergi.³⁴ Sunt tot atâtea semne că plecarea nebunilor se înscria printre alte exiluri rituale.

Înțelegem acum mai bine ciudata încărcătură suplimentară care afectează navigația nebunilor și îi conferă, fără îndoială, prestigiul. Pe de o parte, nu trebuie să reducem importanța unei eficacități practice incontestabile: a încredința nebunul marinarilor înseamnă a evita ca el să hoinărească la infinit sub zidurile orașului, înseamnă a te asigura că va merge departe și a-l face prizonierul propriei plecări. Dar la toate acestea, apa adaugă masa obscură a propriilor sale valori: îl duce cu ea și, mai mult, îl purifică; și apoi navigația lasă omul în voia soartei, acolo fiecare este încredințat propriului destin, orice îmbarcare este, virtualmente, ultima. Nebunul pleacă spre lumea cealaltă în luntrea sa nebună; și din lumea cealaltă vine atunci când debarcă. Această navigație a nebunului este în același timp o despărțire riguroasă și absolută Trecere. Ea nu face, într-un sens, decât să dezvolte, de-a lungul unei întregi geografii pe jumătate reale, pe jumătate imagine, situația *liminară* a nebunului în orizontul preocupării omului medieval — situație simbolică și totodată realizată prin privilegiul acordat nebunului de a fi *închis* la *porțile* orașului: excluderea trebuie să-l îngădească; dacă nu poate și nu trebuie să aibă altă *închisoare* decât *pragul* însuși, este reținut în locul de trecere. Este pus în interiorul exteriorului și invers. Postură cât se poate de simbolică, pe care o va păstra până în zilele noastre, dacă admitem că ceea ce altădată era fortăreață vizibilă a ordinii a devenit acum castel al conștiinței noastre.

Apa și navigația au tocmai acest rol. Închis pe navă, de unde nu poate scăpa, nebunul este încredințat râului cu mii de brațe, mării cu mii de drumuri, acestei mari incertitudini exterioare față de orice. Este prizonier în mijlocul celui mai liber, celui mai deschis dintre drumuri: strâns înlănțuit într-o infinită răscruce. El este Trecătorul prin excelență, adică prizonierul trecerii. Și nu se știe în ce țară va acosta, așa cum nu se știe, dacă debarcă undeva, din ce țară vine. El nu-și are adevărul și patria decât în această întindere neroditoare dintre două țări care nu pot să-i aparțină.³⁵ Oare acest ritual, care prin valorile sale se află la originea îndelungatei înrudiri imagine, poate fi urmărit în întreaga cultură occidentală? Sau, dimpotrivă, înrudirea e cea care, din adâncul timpurilor, a adus și apoi a încetățenit ritul îmbarcării? Un lucru, cel puțin, e sigur: apa și nebunia sunt legate pentru mult timp în visul omului european.

³⁴ Cf. Kriegk, *loc. cit.*

³⁵ Aceste teme sunt surprinzător de apropiate de aceea a copilului interzis și blestemat, închis într-o luntre și încredințat valurilor care îl duc spre o altă lume, dar pentru acesta există apoi întoarcerea la adevăr.

Deghizându-se în nebun, odinioară, Tristan se lăsase aruncat de barcașii pe coasta de la Cornouailles. Iar când se prezintă la castelul regelui Marc, nimeni nu-l recunoaște, nimeni nu știe de unde vine. Dar cuvintele sale sunt prea stranii, familiare și depărtate; cunoaște prea bine secretele cunoscutului, ca să nu fie dintr-o altă lume, foarte apropiată. El nu vine de pe un pământ solid, cu cetăți solide; ci din neliniștea neîncetată a mării, de pe acele căi necunoscute care conțin atâtea științe stranii, din acea câmpie fantastică, reversul lumii. Isolda e cea dintâi care știe că acest nebun este fiul mării și că mateloșii insolenți l-au aruncat acolo, semn al nenorocirii: „Blestemați fie marinarii care au adus acest nebun! De ce nu l-au aruncat în mare!”³⁶ Și de mai multe ori de-a lungul timpului reapare aceeași temă: la misticii secolului al XV-lea, a devenit motivul sufletului-luntre, abandonat pe marea infinită a dorințelor, în câmpul steril al grijilor și ignoranței, printre falsele reflecții ale științei, chiar în mijlocul nerațiunii* lumii — luntre căzută pradă mării nebunii a mării, dacă nu știe să arunce ancora solidă, credința, sau să-și întindă pânzele spirituale pentru ca suflul divin să o îndrepte spre port.³⁷ La sfârșitul secolului al XVI-lea, De Lancre vede în mare originea vocației demonice a unui întreg popor: dărele vagi lăsate de corăbii, încrederea numai în astre, secretele transmise, depărtarea femeilor, în sfârșit, imaginea acestei întinse câmpii tulburate îl fac pe om să-și piardă credința în Dumnezeu și toate legăturile solide cu patria; el se abandonează atunci Diavolului și oceanului său de viclenii.³⁸ În epoca clasică, melancolia engleză este explicată adeseori prin influența unui climat marin: frigul, umiditatea, instabilitatea vremii, toate aceste fine picături de apă care pătrund în canalele și în fibrele corpului uman și îl fac să-și piardă fermitatea predispun la nebunie.³⁹ În sfârșit, lăsând deoparte o imensă literatură care ar merge de la Ofelia la Lorelei, să cităm doar marile analize semiantropologice, semicosmologice ale lui Heinroth, care fac din nebunie un fel de manifestare la om a unui element obscur și acvatic, dezordine întunecată, haos mișcător, germen și moarte a tuturor lucrurilor, care se opune stabilității luminoase și adulte a spiritului.⁴⁰

³⁶ *Tristan et Iseut*, ed. Bossuat, pp. 219–222.

* În original, *déraison*. Întrucât în română nu există un termen care să redea acest concept fundamental pentru Foucault, am optat pentru un cuvânt ad-hoc, *nerațiune*. Neatestat de dicționarele românești, dar respectând regulile derivării în limba română, el are calitatea de a „denumi” pierderea rațiunii, constituind o treaptă pe scara foarte bogată a termenilor care definesc nebunia. (*N.t.*)

³⁷ Cf. între alții Tauber, *Predigter*, XLI.

³⁸ De Lancre, *De l'Inconstance des mauvais anges*, Paris, 1612.

³⁹ G. Cheyne, *The English Malady*, Londra, 1733.

⁴⁰ Ar trebui adăugat că „lunatismul” nu e străin de această temă. Luna, a cărei influență asupra nebuniei a fost admisă de-a lungul secolelor, este cel mai acvatic dintre aștri. Înrudirea nebuniei cu soarele și focul este de dată mult mai târzie (Nerval, Nietzsche, Artaud).

Dar dacă navigația nebunilor este asociată, în imaginația occidentală, atâtor motive imemorabile, de ce, atât de brusc, către secolul al XV-lea, apare această formulare a temei în literatură și în iconografie? De ce vedem țâșnind dintr-odată această siluetă a Corabiei nebunilor și echipajul ei smintit invadând peisajele cele mai familiare? De ce, din vechea alianță a apei cu nebunia, s-a născut într-o zi, și tocmai în acea zi, această barcă?

*

Pentru că simbolizează o întreagă neliniște, ajunsă subit în orizontul culturii europene către sfârșitul Evului Mediu. Nebunia și nebunul devin personaje majore, în ambiguitatea lor: amenințare și batjocură, vertiginoasă nerațiune a lumii și ușoară ridiculizare a oamenilor.

Există mai întâi o întreagă literatură de povestiri și de învățături morale*. Originea sa, fără îndoială, e foarte îndepărtată. Dar la sfârșitul Evului Mediu, ea capătă o suprafață considerabilă: o lungă serie de *folies* care, stigmatizând parcă prin intermediul trecutului vicii și defecte, le leagă nu de orgoliu, nu de lipsa de caritate, nici măcar de uitarea virtuților creștine, ci de un fel de mare pierdere a rațiunii de care nimeni nu e, la drept vorbind, vinovat, dar care îl antrenează pe fiecare printr-o îngăduință secretă.⁴¹ Denunțarea nebuniei devine formă generală a criticii. În farse și în *soties*, personajul Nebunului, al Neghiobului sau al Prostului capătă o tot mai mare importanță.⁴² Nu mai e doar o siluetă ridicolă și familiară undeva la margine⁴³; se plasează în mijlocul teatrului, ca deținător al adevărului — jucând aici rolul complementar și invers celui jucat de nebunie în povestiri și satire. Dacă nebunia îl antrenează pe fiecare într-o orbire care-l pierde, nebunul, dimpotrivă, îi amintește fiecăruia adevărul său; în comedia în care fiecare îi înșală pe ceilalți și se păcălește pe sine, el e comedia de gradul al doilea, înșelătoria înșelătoriei; el spune, în limbajul lui de neghiob, care nu are aspect de rațiune, cuvintele raționale care formează, în genul comic, deznodământul comediei; el le vorbește îndrăgostiților despre dragoste⁴⁴, tinerilor despre adevărul vieții⁴⁵, orgolioșilor, insolenților

* *Moralités* — în Evul Mediu, scurte piese de teatru, adesea alegorice, cu scop moralizator. (N.t.)

⁴¹ Cf., de exemplu, *Des six manières de fols*; ms. Arsenal 2767.

⁴² În *La Sottie de Folle Balance*, patru personaje sunt „nebuni”: gentilomul, negustorul, lucrătorul (adică întreaga societate) și *Folle Balance* însăși.

⁴³ Așa se întâmplă în *Moralité nouvelle des enfants de maintenant* sau în *Moralité nouvelle de la Charité*, în care Nebunul este unul dintre cele 12 personaje.

⁴⁴ Ca în *La Farce de Tout Mesnage*, unde nebunul face pe doctorul pentru a o vindeca pe o cameristă bolnavă de dragoste.

⁴⁵ În *La Farce des cris de Paris*, Nebunul intervine într-o discuție între doi tineri pentru a le spune ce este căsătoria.

și mincinoșilor despre realitatea mediocră a lucrurilor.⁴⁶ Nu există nimic, nici măcar vechile sărbători ale nebunilor, atât de apreciate în Flandra și în nordul Europei, care să nu se afle pe scenă, organizând în critică socială și morală ceea ce putea fi în ele parodie religioasă spontană.

În literatura savantă, Nebunia este prezentă, de asemenea, chiar în inima rațiunii și a adevărului. Ea este aceea care îmbarcă toți oamenii, fără deosebire, pe nava sa smintită și îi sortește unei odisee comune (*Blauwe Schute* de Van Oestvoren, *Narrenschiff* de Brant); ea este cea a cărei domnie malefică o conjură Murner în *Narrenbeschwörung*; ea e aceea care se află de partea Amurului în satira lui Corroz *Contre Fol Amour* sau care e în dispută cu el pentru a ști care dintre ei e primul, care îl face pe celălalt posibil și îl conduce după placul său, ca în dialogul *Débat de folie et d'amour* de Louise Labé. Nebunia are și jocurile sale academice; este obiect de discurs, ține discursuri despre ea însăși; dacă e denunțată, se apără, își revendică dreptul de a fi mai aproape de fericire și de adevăr decât rațiunea, de a fi mai aproape de rațiune decât rațiunea însăși; Wimpfeling redactează *Monopolium Philosophorum*⁴⁷, iar Judocus Gallus, *Monopolium et societas, vulgo des Lichtschiffs*⁴⁸. În sfârșit, în centrul acestor jocuri serioase, marile texte ale umaniștilor: Flayder și Erasmus.⁴⁹ În fața acestor vorbe, cu dialectica lor neobosită, în fața tuturor acestor discursuri reluate și întoarse la nesfârșit, o lungă dinastie de imagini, de la Hieronymus Bosch cu *Vindecarea nebuniei* și *Corabia nebunilor* până la Brueghel și a sa *Dulle Griet*; iar gravura transcrie ceea ce teatrul și literatura deja reluseră: temele întrepătrunse ale Sărbătorii și ale Dansului Nebunilor.⁵⁰ E tot atât de adevărat că începând din secolul al XV-lea chipul nebuniei a obsadat imaginația omului occidental.

O succesiune de date vorbește de la sine: Dansul morților* din cimitirul Inocenților datează fără îndoială din primii ani ai secolului al XV-lea⁵¹; dansul

⁴⁶ Prostul, în *La Farce du Gaudisseur*, spune adevărul de fiecare dată când Zefflemistul se laudă.

⁴⁷ Heidelberg, 1480.

⁴⁸ Strasbourg, 1489. Aceste discursuri reiau în registru serios jurămintele și discursurile bufone care sunt pronunțate la teatru, cum ar fi *Sermon joyeux et de grande value à tous les fous pour leur montrer à sages devenir*.

⁴⁹ *Moria Rediviva*, 1527; *Éloge de la folie*, 1509.

⁵⁰ Cf. de exemplu o sărbătoare a nebunilor reprodușă în Bastelaer, *Les Estampes de Brueghel*, Bruxelles, 1908; sau „Nasentanz“, pe care îl putem vedea în Geisberg, *Deutsche Holzsch.*, p. 262.

* Dans macabru sau Dans al morților — reprezentație alegorică în care toate stările sociale, de la Papă și împărat până la ultimul cerșetor, intrau rând pe rând într-un dans fantastic condus de Moarte. Acest gen de compoziție, practicat între secolul al XIV-lea și secolul al XVIII-lea, se desfășura în general în capele, biserici și cimitire. (*N.t.*)

⁵¹ *După Journal d'un Bourgeois de Paris*: „În anul 1424 s-a făcut dans macabru la Inocenți“, citat în E. Male, *L'Art religieux de la fin du Moyen Âge*, p. 363.

de la Chaise-Dieu* a fost compus către 1460; iar în 1485 își publică Guyot Marchand al său *Danse macabre*. Cei șaizeci de ani au fost dominați în mod clar de toată această imagerie schimonosită a morții. Iar în 1492 Brant scrie *Narrenschiff*; cinci ani mai târziu este tradus în latină. În ultimii ani ai secolului, Hieronymus Bosch compune *Corabia nebunilor*. *Elogiul nebuniei* datează din 1509. Ordinea succesiunii e clară.

Până în a doua jumătate a secolului al XV-lea, sau puțin mai târziu, tema morții domnește singură. Sfârșitul omului, sfârșitul timpurilor au chipul ciuamelor și al războaielor. Existența umană stă sub semnul acestui sfârșit și al acestei ordini de care nimeni nu scapă. Prezența care amenință chiar în interiorul lumii este o prezență descărnată. Și iată că în ultimii ani ai secolului această mare neliniște pivotează în jurul ei înseși; deriziunea nebuniei înlocuiește moartea și seriozitatea ei. De la descoperirea necesității care reducea fatalmente omul la nimic s-a trecut la contemplarea disprețuitoare a acestui nimic care este existența însăși. Groaza în fața limitei absolute a morții se interiorizează într-o ironie continuă; este dinainte dezarmată; e făcută ea însăși derizorie, dându-i-se o formă cotidiană și stăpânită, reînnoind-o în fiecare clipă în spectacolul vieții, diseminând-o în viciile, cusururile și ridicolul fiecăruia. Aneantizarea morții nu mai reprezenta nimic, pentru că ea era deja totul, pentru că viața însăși nu însemna decât fatuitate, vorbe goale, zgomot de clopoței și idei fixe. Capul e deja gol și va deveni craniu. Nebunia este deja o prezență a morții.⁵² Dar e și prezența sa învinsă, eschivată în aceste semne de toate zilele care, anunțându-i domnia, arată că prada îi va fi săracă. Ceea ce demască moartea nu e decât mască și nimic altceva; pentru a descoperi rictusul scheletului a fost suficient să se provoace ceva care nu era nici adevăr, nici frumusețe, ci numai figură de ipsos și strălucire falsă. De la masca goală la cadavru, a continuat același surâs. Dar nebunul râde înainte de râsul morții; iar smintitul, prezicând macabru, l-a dezarmat. Țipelele din *Margot la Folle* triumfă, în plină Renaștere, asupra *Triumfului morții*, cântat la sfârșitul Evului Mediu pe zidurile de la Campo-Santo.

Înlocuirea temei morții cu cea a nebuniei nu marchează o ruptură, ci, mai degrabă, o răsturnare în interiorul aceleiași neliniști. Tot despre neantul existenței este vorba, dar acest neant nu mai e recunoscut ca termen exterior și final, amenințare și totodată concluzie; este resimțit din interior, ca formă continuă și constantă a existenței. Și în timp ce odinioară nebunia oamenilor era de a nu vedea că se apropie ceasul morții, în timp ce trebuia să fie readuși la

* Cea mai importantă abație din Auvergne, fondată de Sfântul Robert în 1046. (*N.t.*)

⁵² În acest sens, experiența nebuniei o continuă riguros pe cea a leprei. Ritualul de excludere a leprosului arată că el întruchipa, viu fiind, însăși prezența morții.

înțelepciune prin spectacolul morții, acum înțelepciunea va consta în a denunța peste tot nebunia, în a-i învăța pe oameni că nu mai sunt nimic altceva decât morți și că, dacă sfârșitul e aproape, aceasta e în măsura în care nebunia devenită universală nu va mai fi decât unul și același lucru cu moartea însăși. Este ceea ce profetizează Eustache Deschamps:

*On este lâches, chétifs et mols,
Vieux, convoiteux et mal parlant.
Je ne vois que folles et fols
La fin approche en vérité
Tout va mal.*⁵³

[Suntem lași, plăpânzi și neputincioși,/Bătrâni, pofticioși și răi de gură./Nu văd decât nebune și nebuni/Sfârșitul e, într-adevăr, aproape/Totul merge rău.]

Acum elementele s-au inversat. Nu sfârșitul timpurilor și al lumii e cel care va arăta retrospectiv că oamenii erau nebuni atunci când nu le păsa de el; ci creșterea nebuniei, invazia ei surdă care arată că lumea se apropie de ultima sa catastrofă; demența oamenilor e cea care o cheamă și o face necesară.

Această legătură dintre nebunie și neant este atât de strânsă în secolul al XV-lea, încât va subzista mult timp și o vom regăsi încă în centrul experienței clasice a nebuniei.⁵⁴

*

Sub diversele sale forme — plastice sau literare — această experiență a nerațiunii pare de o extremă coerență. Pictură și text trimit perpetuu una la celălalt — aici comentariu și dincolo ilustrație. Narrentanz este una și aceeași temă, pe care o găsim și o regăsim în sărbători populare, în reprezentații teatrale, în gravuri, iar toată ultima parte a *Elogiului nebuniei* este construită pe modelul unui lung dans al nebunilor în care fiecare profesie și fiecare stare defilează rând pe rând pentru a forma marea horă a nerațiunii. Probabil că în *Ispitirea* de la Lisabona multe figuri ale faunei fantastice care invadează pânza sunt împrumutate din domeniul măștilor tradiționale; unde probabil sunt transpuse după *Malleus*.⁵⁵ Cât despre faimoasa *Corabie a Nebunilor*, nu e oare tradusă direct

⁵³ Eustache Deschamps, *Œuvres*, ed. Saint-Hilaire de Raymond, vol. I, p. 203.

⁵⁴ Cf. *infra*, partea a II-a, cap. III.

⁵⁵ Chiar dacă *Ispitirea* de la Lisabona nu este una dintre ultimele opere ale lui Bosch, așa cum crede Ludvig von Baldass, ea e în mod sigur creată după *Malleus Maleficarum*, care datează din 1487.

după *Narrenschiff* de Brant, al cărei titlu îl poartă și al cărei cânt XXVII, care îi stigmatizează și el pe *potatores et edaces* [bețivi și mâncăi], pare a-l ilustra într-o modalitate foarte precisă? S-a ajuns chiar la presupunerea că tabloul lui Bosch făcea parte dintr-o întreagă serie de picturi, ilustrând principalele cânturi ale poemului lui Brant.⁵⁶

De fapt, nu trebuie să ne lăsăm purtați de ceea ce e strict în continuitatea temelor, nici să presupunem mai mult decât spune însăși istoria.⁵⁷ Probabil că n-am putea reface o analiză asupra acestui subiect precum aceea pe care Émile Mâle a făcut-o pentru epocile precedente, îndeosebi despre tema morții. Între verb și imagine, între ceea ce este reprezentat prin limbaj și ceea ce e spus de arta plastică, frumoasa unitate începe să se desfacă; una și aceeași semnificație nu le este numaidecât comună. Și dacă este adevărat că Imaginea are încă vocația de a *spune*, de a transmite ceva consubstanțial limbajului, trebuie să recunoaștem că deja ea nu mai spune același lucru. Și că, prin valorile sale plastice proprii, pictura se afundă într-o experiență care se va depărta tot mai mult de limbaj, oricare ar putea fi identitatea superficială a temei. Figură și cuvânt ilustrează încă aceeași fabulă a nebuniei în aceeași lume morală; dar ele iau deja direcții diferite, indicând, printr-o fisură abia perceptibilă, care va fi marea linie de despărțire în experiența occidentală a nebuniei.

Ridicarea nebuniei în orizontul Renașterii se observă mai întâi în deteriorarea simbolismului gotic; ca și cum această lume, în care rețeaua semnificațiilor spirituale era atât de strânsă, începea să se tulbure, făcând să apară figuri al căror sens nu se lasă descifrat decât sub specia nerațiunii. Formele gotice subzistă încă pentru un timp, dar, puțin câte puțin, devin tăcute, încetează să mai spună, să amintească și să învețe, și nu mai manifestă, în afara oricărui limbaj posibil, și totuși în familiaritatea privirii, decât prezența lor fantastică. Eliberată de înțelepciune și de lecția care o ordona, imaginea începe să graviteze în jurul propriei nebunii.

Paradoxal, această eliberare vine dintr-o forfotă a semnificației, dintr-o înmulțire a sensului cu el însuși, care țese între lucruri raporturi atât de numeroase, atât de încrucișate, atât de bogate, încât nu mai pot fi descifrate decât în ezoterismul științei, iar pe de altă parte, lucrurile se supraîncarcă de atribute, de indicii, de aluzii în care sfârșesc prin a-și pierde propria figură. Sensul nu se mai citește într-o percepție nemijlocită, figura încetează să mai

⁵⁶ Este teza lui Demonts în „Deux primitifs Hollandais au musée du Louvre“, *Gazette des Beaux-Arts*, 1919, p. 1.

⁵⁷ Așa cum face Louis Demonts în legătură cu Bosch și Brant; dacă e adevărat că tabloul a fost pictat la câțiva ani de la publicarea cărții, care a avut un succes considerabil, niciun fapt nu dovedește că Bosch a vrut să ilustreze poemul *Narrenschiff*, a *fortiori* întregul poem *Narrenschiff*.